

Witalij Telwak

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. I. Franko w Drohobyczu

Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia

Badania naukowe poświęcone twórczości Mychajła Hruszewskiego mają już ponadstuletnią tradycję. W sensie ilościowym, jak dowcipnie określili to jeden z historiografów, zaczynają przypominać „leniniana”. Jednak przy uważnej analizie okazuje się, że lwia część tych prac ma przyczynkowy, popularyzatorski, a nawet kompilatorski charakter. Miarodajnym wskaźnikiem stanu badań dotyczących postaci wybitnego Ukraińca są poświęcone mu studia monograficzne.

Pierwszymi monografiami Mychajła Hruszewskiego były zarysy biograficzne, które pojawiły się w reakcji na jego przedwczesną śmierć w 1934 r., stworzone z myślą, aby oddać wielkość jego niecodziennej natury we wszystkich aspektach — jako polityka, działacza społecznego, uczonego-humanisty oraz organizatora życia naukowego. Napisane przez zagorzałych sympatyków, nierzadko jego uczniów, miały na celu tworzenie i popularyzowanie kultu Wielkiego Ukraińca, na wzór kultów już istniejących: Kobzara (T. Szewczenki) i Kamieniarza (I. Franki). Jeśli ci ostatni zajmowali w narodowej pamięci miejsca koryfeuszy ukraińskiego ruchu narodowego (odpowiednio — w ogólnonarodowej i regionalnej skali), to Hruszewski pojawia się, w pierwszej kolejności, jako najwybitniejszy uczonego oraz działacz polityczny doby nowożytnej, pierwszy prezydent odrodzonej Ukrainy. Jednocześnie już wtedy zaczęły kształtować się nieodłączne składowe takiego kultu — heroizm i bezinteresowność w obronie interesów narodowych, ofiarność, rozległość talentu, tragizm końcowego etapu życia i inne. Na tle informacyjnej hermetyczności, jaka charakteryzowała system radziecki, elementy te ulegały błyskawicznej mitologizacji oraz hiperbolizacji. Dla przykładu dość przypomnieć jedną z pierwszych biografii Hruszewskiego autorstwa Iwana

Krypjakewycza, która w licznych przedrukach i odmianach, była nadzwyczaj popularna w XX w.¹

„Heroiczna” tradycja biografistyki hruszewskoznawczej zakończyła się na Ukrainie wraz z ostateczną sowietyzacją ziem ukraińskich w 1939 r., była natomiast kontynuowana już po wojnie w środowisku emigracyjnym za oceanem. Sytuacja w amerykańskich ośrodkach ukrajinoznawczych nie sprzyjała wnikliwemu studiowaniu dziedzictwa Hruszewskiego, ponieważ większość emigrantów była ideowymi oponentami przewodniczącego Centralnej Rady, którzy zawzięcie wprawiali się w wyszukiwaniu wciąż nowych zarzutów pod jego adresem. Wymownym przykładem jest znany artykuł Omeliana Pricaka, z okazji stulecia urodzin Hruszewskiego, zawierający bodaj najpełniejszy zbiór pretensji ze strony sympatyków ideologii hetmańskiej i nacjonalistycznej². Zrozumiałe, że takie hiperkrytyczne stanowisko nie sprzyjało prawdziwej polemice w kręgu akademickim, ale faktycznie było lustrzanym odbiciem studiów hruszewskoznawczych w „heroicznym” nurcie. Wspomniany stu-letni jubileusz Hruszewskiego ożywił zaciekawienie jego dorobkiem w kołach emigracyjnych historyków. Część z nich, na czele z Ołeksandrem Ohloblynem i Lubomyrem Wynarem, zapoczątkowała systematyczne studia i zaproponowała nazwę nowej historycznej subdyscypliny — „hruszewskoznawstwo”, której trybuną stało się czasopismo „Ukrajinskyj istoryk”. Z tego kręgu wyszły pierwsze biografie Hruszewskiego na kontynencie amerykańskim prezentujące czytelnikowi jego postać w pełni „heroicznym” tonie³. Niemniej współpracownicy „Ukrajinskocho istoryka” zebrali na przestrzeni długiego czasu różnorodny materiał źródłowy, który umożliwił powstanie pierwszych, krytycznych monografii poświęconych autorowi *Historii Ukrainy-Rusi*. Przede wszystkim należy wymienić pierwszą anglojęzyczną biografię autorstwa Tomasa Prymaka, która pojawiła się pod koniec lat 80. XX w.⁴

Niepodległość Ukrainy w znaczący sposób wpłynęła na całą humanistykę, a w szczególności na studia poświęcone Hruszewskiemu. Przez ostatnie dwa dziesięciolecia Mychajło Hruszewski pozostawał całkowicie bezkonkurencyjny, jeśli chodzi o ilość opublikowanego materiału źródłowego dotyczącego jego życia i twórczości. Wystarczy wspomnieć chociażby kilka wielotomowych wydań: wznowienia *Historii Ukrainy-Rusi*, *Historii literatury ukraińskiej*, *Historii powszechnej*, serię *Epistolarne źródła hruszewskoznawstwa* (5 tomów),

¹ І. Крип'якевич, Михайло Грушевський. Життя і діяльність, Львів 1935.

² О. Прицак, У століття народин М. Грушевського, [w:] Листи до приятелів, Нью-Йорк 1966, nr 5-7, s. 197-230.

³ Л. Винар, Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті, Мюнхен 1985.

⁴ Т. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky and Politics of National Culture*, Toronto 1983.

Dzienniki, Wspomnienia, liczne zbiory tematyczne materiału archiwalnego i wreszcie dwanaście tomów utworów zebranych w pięćdziesięciu tomach. Wszystko to, rzecz jasna, umożliwiło dokładniejszą i wieloaspektową analizę twórczej biografii znamenitego historyka.

Obecnie największa ilość monografii została poświęcona badaniom nad dorobkiem historiograficznym Hruszewskiego, w tym kilka prac dotyczy jego historiozoficznych i metodologicznych poglądów. W porządku chronologicznym wymienić należy książki Witalija Masnenki, w których, na zasadzie analizy porównawczej, historiograficzne idee Hruszewskiego przedstawione są na tle rozwoju ukraińskiej nauki od końca XIX w. do lat 30. XX w.⁵ O teoretyczno-metodologicznych podstawach poglądów historycznych uczonego do wybuchu I wojny światowej pisał Witalij Telwak⁶. Społeczno-filozoficzne i filozoficzno-historyczne poglądy Hruszewskiego w aspekcie futurologicznym badał Wołodmyr Budz⁷. Psychobiograficzny wymiar modelu pisania historii, jaki uprawiał Hruszewski, stał się przedmiotem kilku prac Wołodymyra Waszczenki⁸. Historiograficzne poglądy Hruszewskiego rekonstruowali Wiktorija i Witalij Telwakowie⁹. Historyczno-religioznawczą koncepcję uczonego zaprezentowali Olga i Leonid Kondratiukowie¹⁰. Problem recepcji dorobku twórczego Hruszewskiego prześledził Witalij Telwak. Całościowej analizie historiograficznego dorobku Hruszewskiego poświęconych zostało kilka prac autorstwa W. Hocolaka¹¹.

⁵ В.В. Масненко, *Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років*, Київ, Черкаси 2000; *idem*, *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.)*, Київ, Черкаси 2001.

⁶ В. Тельвак, *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття). Монографія*, Нью-Йорк, Дрогобич 2002.

⁷ В.П. Будз, *Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект*, Івано-Франківськ 2003.

⁸ В.В. Ващенко, *Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)*, Дніпропетровськ 2002; *idem*, *Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського*, Дніпропетровськ 2007.

⁹ В.П. Тельвак, В.В. Тельвак, *Михайло Грушевський як дослідник української історіографії*, Київ 2005.

¹⁰ Л.Й. Кондратик, О.В. Кондратик, *Михайло Грушевський: проблеми суті, функціональності та витоків релігії*, Луцьк 1998.

¹¹ В.В. Гоцуляк, *Гортаючи сторінки... Думки про „Історію України-Руси” Михайла Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX — початку XX ст.*, Черкаси 1996; *idem*, *Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби*, Черкаси: Сіяч, 1996.

Znacznie mniej specjalistycznych studiów monograficznych poświęcono politycznej składowej światopoglądu oraz działalności Hruszewskiego. Przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi w porażce ukraińskich zmagani wyzwoleńczych z początku XX w., którą nierzadko zrzucano na karb tak samemu Hruszewskiemu, jak i jego następcom. Jednak i w tej dziedzinie powstało kilka prac. Całościowej rekonstrukcji doktryny politycznej Hruszewskiego w kontekście życia społeczno-politycznego na ziemiach ukraińskich na przełomie XIX–XX w. dokonał Ołeksandr Kopyłenko jeszcze u progu ukraińskiej niepodległości¹². Kilka gruntownych prac objęło tematykę federalizmu w poglądach Hruszewskiego. Analizują ją książki Hennadija Korolowa, w których ten złożony aspekt światopoglądu znamienitego uczonego ukazany jest, w moim przekonaniu, trafnie i w szerokim kontekście ewolucji ukraińskiej myśli społeczno-politycznej¹³.

Współcześni badacze stosunkowo wyczerpująco opracowali najbardziej znaczące naukowo-organizacyjne projekty Hruszewskiego. O działalności uczonego w ramach Naukowego Towarzystwa im. Tarasa Szewczenki traktują książki L. Wynara¹⁴. Lwowska szkoła historyczna stała się przedmiotem szczególnej uwagi Wasyla Pedycza¹⁵. Dysponujemy także uogólnionymi studiami poświęconymi naukowo-organizacyjnej pracy historyka w Ukraińskim Towarzystwie Naukowym¹⁶. Kilka monografii rekonstruuje pracę naukowo-organizacyjną Hruszewskiego w Ukraińskiej Akademii Nauk¹⁷. Kijowska historyczna szkoła Hruszewskiego analizowana jest przez O. Jurkową¹⁸.

Autorami monografii o Hruszewskim stają się coraz częściej przedstawiciele innych gałęzi nauki, którzy opracowują pozahistoryczne aspekty jego dorobku — pedagodzy, literaturoznawcy, bibliografowie. Książki te są zazwyczaj adaptowanymi wariantami prac doktorskich. Za przykład mogą

¹² О.Л. Копиленко, „Українська ідея” М.С. Грушевського: історія та сучасність, Київ 1991.

¹³ Г.О. Корольов, *Федералізм Михайла Грушевського кінця ХІХ-початку ХХ ст.: спроба реконструкції*, Київ 2007.

¹⁴ Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934*, Нью-Йорк, Дрогобич, Львів 2006.

¹⁵ В.П. Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.)*, Івано-Франківськ 1997.

¹⁶ В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань, *Українське наукове товариство: 1907–1921 роки*, Київ 1998.

¹⁷ П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, М.С. Грушевський і *Academia: ідея, змагання, діяльність*, Київ 1993.

¹⁸ О. Юркова, *Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.)*, Київ 1999.

posłużyć próby rekonstrukcji teoretycznych postaw wychowania w pracach Hruszewskiego¹⁹.

Biografie Hruszewskiego najdokładniej opisują radziecki okres jego twórczości. Monografia Rusłana Pyroha²⁰ dość gruntownie informuje o specyfice ostatnich dziesięcioleci życia uczonego. Ważny aspekt relacji uczonego z radzieckim aparatem represyjnym w ostatnich latach jego życia w dwóch książkach przeanalizowali W. Prystajko i J. Szapował²¹. Należy podkreślić, że żaden inny okres biografii Hruszewskiego nie ma tytułu monografii. Bardzo duża ilość opracowań analitycznych i źródłowych umożliwiła napisanie pierwszych całościowych biografii Hruszewskiego. Zdaniem wielu znawców problematyki, najlepszą pracą pozostaje wydana w Stanach Zjednoczonych książka Serhija Płochija rekonstruująca intelektualną biografię autora *Historii Ukrainy-Rusi* na tle jego czasów. Zarówno życiowa, jak i twórcza droga Hruszewskiego są na kartach tej pracy przedstawione w kontekście rozpadu ogólnorosyjskiej historycznej narracji i powstania narodowej wersji ukraińskiej historii²².

Szereg uogólnionych biografii Hruszewskiego w tonie popularyzatorskim proponują czytelnikowi I. Werba i J. Szapował²³, Я. Pyrih²⁴, W. Telwak²⁵, D. Janewskyj²⁶ oraz wielu innych. W wymienionych pracach uogólniono historiograficzne doświadczenie poprzednich pokoleń hruszewskoznawców, zaś twórczość historyka odtworzono adekwatnie do głównych okresów jego życia. Należy podkreślić, że Hruszewski jest jedynym z ukraińskich intelektualistów, który ma szczegółowe kalendarium życia i działalności ułożone przez W. Werstiuka i R. Pyroha²⁷.

Warto poświęcić kilka słów rozwijającym się w ostatnich latach literackim i publicystycznym biografiom uczonego, które na takim czy innym poziomie

¹⁹ А.П. Веремчук, *Теоретичні основи виховання у працях М.С. Грушевського*, Рівне 1998.

²⁰ Р.Я. Пиріг, *Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*, Київ 1993.

²¹ В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934*, Київ 1996; В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*, Київ 1999.

²² S. Plokhy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto, Buffalo, London 2005.

²³ Ю. Шаповал, І. Верба, *Михайло Грушевський*, Київ 2005.

²⁴ Р.Я. Пиріг, *Михайло Грушевський*, Київ 2007.

²⁵ Р. Новацький, В. Тельвак, *Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина*, Дрогобич, Опіле 2008.

²⁶ Д.Б. Яневський, *Проект „Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського*, Харків 2010.

²⁷ В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг, *М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності*, Київ 1996.

źródłoznawczym odtwarzają przebieg jego życia. W pracach tych, w zależności od klucza interpretacyjnego, jakim posługują się autorzy, tj. heroicznego lub krytycznego, selekcja faktów biograficznych nakierowana jest na odmalowanie odpowiedniego tła narracyjnego. Jaskrawym przykładem „heroicznej” popularyzacji biografii Hruszewskiego jest znakomita powieść Jurija Chorunżego²⁸. W dobrym, publicystycznym stylu zrekonstruował moskiewski okres życia uczonego Wołodymyr Melnyczenko²⁹. Z kolei otwarcie krytycznym i wręcz brutalnym podejściem do interpretacji faktów i wydarzeń charakteryzuje się książka Ihorja Melnyczenki *Historyczny portret w żółto-niebieskim otoczeniu*.

Jeśli monograficzne hruszewskiana w nauce ukraińskiej prezentują się imponująco, to nie można tego powiedzieć w odniesieniu do innych szkół narodowych. Chociaż ze względu na ścisły związek życia i twórczości Hruszewskiego z historią naszych najbliższych sąsiadów można było oczekiwać większego zainteresowania dorobkiem najznamienitszego historyka ukraińskiego ze strony Polaków, Rosjan i Czechów. Generalnie, jest to swego rodzaju paradoks, że w latach 30. XX w. historiografia europejska poświęcała znacznie więcej uwagi Mychajle Hruszewskiemu niż dzieje się to współcześnie. W tej sytuacji istotnie cieszy książka Łukasza Adamskiego, który jako pierwszy zaproponował polskiemu czytelnikowi pełne opracowanie biografii Hruszewskiego ze szczególnym akcentem, zarówno osobistych, jak i twórczych polskich wątków. Wprawdzie książkę Adamskiego można określać jako pełnowartościową biografię tylko z pewnym zastrzeżeniem, gdyż te okresy życia ukraińskiego uczonego, które nie są związane z polską myślą społeczno-polityczną, zostały w niej potraktowane nadzwyczaj krótko, nierzadko w sposób niemal encyklopedyczny (np. całe dziesięciolecie radzieckie zabrało autorowi zaledwie dziesięć stron). Zainteresowany czytelnik będzie oczekiwał od książki Adamskiego wyważonej i poprawnej analizy problemów, które zostały postawione we wstępie. Umożliwić to powinien także czas, jaki upłynął od polsko-ukraińskich sporów z początku ubiegłego stulecia. Autorowi książki nie udało się jednak całkiem zdystansować od polskiej tradycji intelektualnej w tym aspekcie. Monografia dostarcza stylistycznie zmodernizowany katalog zarzutów, jakie pod adresem ukraińskiego uczonego wyrażali przedstawiciele różnych ideologicznych oraz historiograficznych kierunków z początku XX w. Zamiast próby wyjaśnienia logiki konfliktu oraz krytycznego naświetlenia motywacji poczynań zaantagonizowanych stron, Adamski w pełni solidaryzuje się ze swoimi

²⁸ Ю.М. Хорунжий, *Вірую: Роман*, Київ 2001.

²⁹ В. Мельниченко, *Михайло Грушевський: „Я оснувався в Москві, Арбат 55”*, Москва 2005; *idem*, *Прапор України на Арбаті*, Москва 2004.

polskimi poprzednikami. Wskazując na, zrozumiałe przecież, narodowe zaangażowanie Hruszewskiego, autor prawie nigdy nie dostrzega go po polskiej stronie. Więcej, „nacionaliście” Hruszewskiemu przeciwstawia „wolnych od nacjonalistycznej ideologii przedstawicieli polskiej inteligencji”, nie przywołując nazwiska żadnego z nich. Nie wyjaśniając przeszłości, Adamski sam staje się aktywnym uczestnikiem ponadstuletniego polsko-ukraińskiego konfliktu, za wszelką cenę dowodząc racji polskiej strony. W konsekwencji, książka stworzona na solidnej podbudowie zarówno źródłowego, jak i historiograficznego materiału, napisana z poczuciem humoru i w dobrym stylu, znacznie traci na wartości w oczach czytelnika, chociażby w niewielkim stopniu zaznajomionego z biografią Hruszewskiego. W polskim środowisku czytelniczym utwierdza jednocześnie spopularyzowany przez Franciszka Rawitę-Gawrońskiego obraz Mychajła Hruszewskiego jako nowego „hajdamaka”.

Podsumowując monograficzne hruszewskiana, od czasu uzyskania przez Ukrainę niepodległości opublikowano ponad trzydzieści prac poświęconych Hruszewskiemu. Kilkadziesiąt zalicza się do literatury popularnonaukowej oraz publicystyki, a także do książek dydaktycznych. Wśród ukraińskich historyków jest to absolutny rekord, gdyż jedynym ukraińskim uczonym-humanistą, który może cieszyć się podobną popularnością, pozostaje jedynie Iwan Franko. Czego zatem potrzebuje współczesny czytelnik przy takim ilościowym rozmachu i jakościowym zróżnicowaniu prac poświęconych Hruszewskiemu? Przede wszystkim istnieje potrzeba uzgodnienia zróżnicowanych narracji oraz zrównoważenia ich motywów przewodnich. Po drugie, opracowania monograficzne wymaga cały szereg słabo jak dotąd zbadanych stron biografii uczonego. W pierwszej kolejności należy wymienić najbardziej płodne naukowo lwowskie dziesięciolecie. Ponadto do tej pory niewiele wiemy o pobycie Hruszewskiego w Paryżu w 1903 r., gdzie zaproszono go do prowadzenia wykładów z historii Ukrainy w Rosyjskiej Wyższej Szkole Nauk Społecznych. Pobyt ten pozwolił uczonemu nawiązać kontakty z intelektualnymi kołami Wielkiej Brytanii, Francji i Niemiec, co miało ogromne znaczenie w przyszłości. Wygłoszone przez Hruszewskiego wykłady przyczyniły się do spopularyzowania historiograficznych idei autora *Historii Ukrainy-Rusi* w innych językach. Bezpośrednim skutkiem było pojawienie się rosyjskiego wydania *Zarysu historii ukraińskiego narodu* oraz niemieckiego przekładu pierwszego tomu głównej pracy uczonego — *Historii Ukrainy-Rusi*. Przygotowane, francusko- i anglojęzyczne przekłady nie doczekały się publikacji z przyczyn finansowych. Wśród najbardziej aktualnych problemów dokładniejszej analizy potrzebuje także współpraca Hruszewskiego z jemu współczesnymi, w szczególności z Polakami, która nierzadko miała wpływ na rozwój

historycznych wypadków³⁰. Po trzecie, oczywista staje się potrzeba zmodernizowania aparatu metodologicznego prac poświęconych Hruszewskiemu, odejścia od historii opisowej i swego rodzaju mikrografii, w której wynajdowanie biograficznych niuansów staje się celem samym w sobie. Ukraińska nauka do tej pory nie zdobyła się na pełnowartościową, akademicką biografię swojego zasłużonego przedstawiciela.

Przełożyła Marta Studenna-Skrukwa

³⁰ Zob. Г. Стрельський, А. Трубайчук, *Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти*, Київ 1996.